

Katarzyna Iwańska

Życie społeczne i kulturalne Żydów wadowickich w dwudziestoleciu międzywojennym

GMINA WYZNANIOWA W WADOWICACH

Żydowska gmina wyznaniowa z siedzibą w Wadowicach obejmowała swym zasięgiem nie tylko Wadowice, ale też 28 okolicznych wsi. Jej organizację i działalność określał *Statut Izraelickiej Gminy Wyznaniowej w Wadowicach*, opracowany przez dra Izidora Daniela, zatwierdzony we Lwowie przez zastępcę c. k. Namiestnika w dniu 23 XI 1897 r., a wydany drukiem przez Franciszka Foltina w roku 1898.

Zadaniem gminy, nazywanej z hebrajskiego kahałem, było zaspokajanie potrzeb religijnych jej członków przez powołane w tym celu instytucje: synagogi, cmentarze, łaźnie rytualne i inne. Wewnętrzna organizacja społeczności żydowskiej oparta była na wzorach talmudycznych, bowiem prawo biblijne i talmudyczne było drogowskazem, jak urządzać życie „społeczności bożej”¹. Kahał wywierał silny wpływ na egzystencję swoich członków, spełniając obok funkcji religijno – wychowawczych i dobroczynnych funkcje administracyjno – gospodarcze. Organami kahału były: Rada Wyznaniowa, Zwierzchność Wyznaniowa, Prezes Gminy i Wydziały. Ustawa z 1890 r., nadająca gminom status wspólnoty religijnej, na której opierali się twórcy *Statutu*, dokładnie określała kompetencje gminy, która wypłacała pensje rabinom, rzezakom rytualnym, sługom synagogi i kantonom, a także: utrzymywała synagogi, domy modlitwy i łaźnie; reprezentowała Żydów danej miejscowości na zewnątrz (również wobec władz państwowych).

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości nadal obowiązywały pozostałe z okresu zaborów przepisy określające ustrój żydowskich gmin wyznaniowych, a zatem gmina wadowicka, podobnie jak inne gminy z terenu Galicji i Śląska Cieszyńskiego, podlegała normom austriackim. Ujednoczenie norm prawnych obowiązujących w całym państwie nastąpiło w roku 1928. Od tego czasu poszczególne gminy wyznaniowe miały charakter korporacji publiczno – prawnych.

Do kompetencji gminy należało utrzymanie rabinatu, budynków i urządzeń służących potrzebom religijnym, cmentarzy, czuwanie nad wychowaniem religijnym młodzieży, troska o zaopatrzenie wiernych w mięso koszerne i zarządzanie majątkiem gminnym. Gmina mogła zajmować się również dobroczynnością oraz zarządzaniem fundacjami o takim charakterze. Przynależność do gminy dawała możliwość korzystania w razie potrzeby z pomocy materialnej. Ponadto gmina spełniała oprócz zadań religijnych zadania gospodarcze. Udział w zarządzie gminy pozwalał decydować o kwestiach życia doczesnego.

Do zadań gminy należało ponadto uchwalanie budżetu, opracowanie ogólnych zasad gospodarki finansowej, zakładanie szkół religijnych oraz wybory rabinów i podrabinów. Gminę reprezentował jej zwierzchnik –

¹ *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Haffka, t. I, Warszawa 1933, s. 81.

prezes zarządu. Nadzorcza władza państwowa ustalała liczbę członków rady i zarządu. Istotne postanowienia dotyczyły wyborów, gdyż w regulaminie usunięto antydemokratyczne zasady cenzusu majątkowego lub podatkowego i wprowadzono pięcioprzymiotnikowe prawo wyborcze, tj. powszechne, równe, tajne, bezpośrednie i proporcjonalne. Komisja sporządzająca spis wyborczy została upoważniona do pominięcia osób, które publicznie występują przeciw wyznaniu mojżeszowemu. Pozwalało to pozbawić praw wyborczych przeciwników politycznych. Regulamin zawieszał też prawo wyborcze na czas postępowania upadłościowego, utraty praw obywatelskich, ubezwłasnowolnienia, odbywania kary więzienia oraz korzystania z dobroczynności publicznej.

Przepisy normujące gospodarkę finansową gminy rozszerzały uprawnienia nadzorcze władz administracyjnych, uprawniając je do istotnych zmian poszczególnych pozycji projektu budżetowego. Władza nadzorcza mogła odmówić zatwierdzenia projektu budżetowego, jeżeli uznała, że nie odpowiada on zadaniom gminy².

Do głównych źródeł dochodów gminy należały podatki bezpośrednie (składki gminne) i pośrednie (np. z uboju rytualnego). Ponadto źródłem dochodów budżetowych były również wpływy z nieruchomości i fundacji. Składki gminy mojżeszowej mogły być ściągane przymusowo przez organy finansowe zarządu miejskiego lub urzędu gminy.

Zwierzchni nadzór nad wadowicką gminą wyznaniową, podobnie jak i nad innymi gminami wyznaniowymi, sprawował Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a w tzw. drugiej instancji – wojewoda. Nadzór bezpośredni sprawował wadowicki starosta powiatowy³.

ŻYDOWSKIE ORGANIZACJE SPOŁECZNE I CHARYTATYWNE

Ludność żydowska Wadowic przejawiała duże zainteresowanie życiem społecznym i kulturalno – oświatowym oraz wychowaniem fizycznym i sportem. Wychodząc naprzeciw tym zainteresowaniom poszczególne środowiska żydowskie utworzyły wiele organizacji i instytucji, skupiających ludzi harmonijnie ze sobą współpracujących w celu zaspokajania wspólnych zainteresowań i potrzeb.

Wśród żydowskich organizacji społecznych dużą rolę w łagodzeniu skutków kryzysu gospodarczego i ciężkiego położenia zubożałych warstw ludności żydowskiej odegrały organizacje charytatywne. Należały do nich stowarzyszenia: „Gemilat Chasudim” (Usłużność), „Bikur Cholim”, „Tomchaj Anijm” (Popierania biednych), „Talmud Tora”, „Stowarzyszenie Pań” i „Towarzystwo opieki nad Sierotami Żydowskimi”. Poza tym istniały stowarzyszenia, które za zadanie miały obronę praw i udzielanie pomocy określonym środowiskom żydowskim: „Związek Żydowskich Inwalidów, Wdów i Sierot Wojennych” oraz „Związek Uczestników Walk o Niepodległość Polski”. Natomiast do organizacji typu kulturalno – oświatowego należały: Żydowski Dom Ludowy, Klub Inteligencji Żydowskiej oraz Biblioteka Żydowska. Jedną z najstarszych i najbardziej zasłużonych organizacji dla ludności żydowskiej miasta było „Stowarzyszenie Pań”. Przedmiotem działalności tego stowarzyszenia była opieka nad kobietami przed i w czasie porodu oraz udzielanie jej pomocy materialnej, lekarskiej i duchowej. Praca stowarzyszenia polegała więc na opłacaniu akuszerki odbierającej poród, na udzielaniu pomocy i opiekowaniu się położnicą przez jedną z delegowanych w tym celu pań oraz na najmowaniu kogoś do opieki nocnej nad chorą kobietą ciężarną⁴.

² Zob. rozporządzenie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dn. 9 IX 1931 r. wydane w porozumieniu z ministrem spraw wewnętrznych i ministrem skarbu w sprawie gospodarki finansowej gmin żydowskich, Dz. U. RP 1931 r., nr 89, poz. 698.

³ *Żydzi w Polsce...*, t. II, Warszawa 1933, s. 247.

⁴ *Księga pamiątkowa gmin żydowskich Wadowic, Andrychowa, Kalwarii i Myślenic*, red. D. Jakubowicz, Tel Awiw 1968,

W tych czasach nie było oddziału położniczego w szpitalu, a porody zwyczajowo odbywały się w domach, toteż działalność „Stowarzyszenia Pań” była bardzo pożyteczna dla biednej ludności żydowskiej. Prezesem stowarzyszenia była przez wiele lat (do roku 1919) Anna Huppert, sekretarką – Helena Jakubowicz, a skarbnikiem – Salomea Kluger⁵. Wielki był wkład pracy tych pań w utrzymaniu działalności stowarzyszenia oraz w udzielaniu pomocy osobom będącym w potrzebie, szczególnie w latach 1914–1919, kiedy to w mieście panował głód, niedostatek, choroby epidemiczne i wielu ludzi z powodu wojny straciło dotychczasową pracę, będącą źródłem utrzymania rodziny. Wprawdzie istniała wówczas Kasa Chorych, ale obejmowała ona swoją działalnością tylko robotników fizycznych, a nie drobnych kupców i rzemieślników, do których należała większość ludności żydowskiej.

Przez pewien okres czasu w latach międzywojennych prezesem stowarzyszenia była Regina Thieberger, a potem aż do roku 1936 Franciszka Bendetz⁶.

Do zarządu stowarzyszenia w ostatnich latach przed drugą wojną światową należały: Leonora Goldberger, Fryda Forster, Jetty Scharfer oraz inne panie, a członkiniami stowarzyszenia były między innymi: Rywka Goldberg, Lieba Rapaport, które współpracowały z zarządem i udzielały pomocy w jego działalności. Lieba Rapaport oprócz pracy w stowarzyszeniu zajmowała się między innymi zbiórką pieniędzy na wyprawę i ślub ubogich narzeczonych (Hachnasat Kała) oraz na pokrycie kosztów pobytu w szpitalu ludzi biednych⁷.

Innym spośród istniejących w Wadowicach stowarzyszeń charytatywnych było „Bikur Cholim”. Jego działalność polegała na opłacaniu pomocy lekarskiej udzielanej ubogim chorym przez miejscowego lekarza oraz na pokrywaniu kosztów lekarstw przeznaczonych dla nich. Lekarzem stowarzyszenia był przez wiele lat dr Samuel Taub, który udzielał bezpłatnej pomocy biedniejszym pacjentom⁸. W roku 1932 z pomocy charytatywnej Stowarzyszenia skorzystało około 300 chorych⁹. Przewodniczącym „Bikur Cholim” w ostatnich latach przed II wojną światową był Eliezer Bienenstock, a do zarządu należeli między innymi: Anszil Borger, Lieba Rapaport, Ajzyk Rosenfeld i Aron Schöngut.

Istniało również w Wadowicach „Towarzystwo Opieki nad Sierotami Żydowskimi”, które podlegało centrali Związkowej „CENTOS” z siedzibą w Krakowie¹⁰. Do głównych zadań tego Towarzystwa należało rozdzielanie odzieży i obuwia sierotom, opłacanie ich opieki stomatologicznej oraz organizowanie dla nich kolonii letnich. Ustanawiało ono również patronat nad poszczególnymi sierotami, polegający na roztaczaniu stałej opieki przez jedną z pań należących do Towarzystwa. Natomiast kolonie letnie Towarzystwo organizowało w ten

s. 75-76.

⁵ Anna Huppert zginęła w roku 1942 w Bełczu, dokąd została wysiedlona przez hitlerowców, natomiast Helena Jakubowicz zmarła w 1923 r.

⁶ Regina Thieberger pomagała biednym, nie tylko jako prezes Stowarzyszenia Pań, ale również jako właścicielka domu. Mianowicie w wynajmowanych przez nią pokojach mieszkali przez długie lata ubodzy ludzie, nie płacąc czynszu. Umarła na krótko przed wybuchem II wojny światowej. Zarówno Regina Thieberger jak i, pełniąc funkcję prezesa Stowarzyszenia do roku 1936, Franciszka Bendec, cieszyły się ogólnym uznaniem wśród mieszkańców Wadowic, dzięki swojej działalności filantropijnej. Dlatego też, kiedy w roku 1936 Franciszka Bendec miała opuścić Wadowice i wyjechać na stałe do Bielska, społeczeństwo żydowskie, dając wyraz uczuciom wdzięczności, zorganizowała dla niej uroczystą akademię pożegnalną w Klubie Inteligencji, na której wygłosił uroczystą mowę dr A. Zimmerspitz. Franciszka Bendec zginęła w czasie zagłady w roku 1941 we Lwowie. Por. *Księga pamiątkowa...*, s. 76.

⁷ Lieba Rapoport zginęła w obozie śmierci.

⁸ *Księga pamiątkowa...*, s. 77.

⁹ *Wstęp do dziejów Żydostwa Wadowic*, w: *Księga Gmin Żydowskich Galicji Zachodniej*, t. III, Jerozolima 1984, s. 124–129.

¹⁰ Związek Towarzystw Opieki nad Sierotami Żydowskimi tzw. „CENTOS” prowadził akcję pomocy dla sierot w Polsce od roku 1923. Do związku należały centrale w Białymstoku, Krakowie, Lwowie, Pińsku, Równem, Warszawie, Wilnie, a także okręgowa rada sieroca w Stanisławowie, żydowska wojewódzka rada w Tarnopolu i inne. „CENTOS” utrzymywał w całej Polsce 131 zakładów sierocych z liczbą 2000 sierot. Około 4000 sierot wychowywało się na koszt związku u rodzin prywatnych, około 5000 znajdowało się w zakładach, gdzie otrzymywały jedzenie, odzież i odpowiednie wykształcenie. Por. Z. Urbański, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1932, s. 288–289.

sposób, że codziennie o godzinie ósmej rano na podwórzu pod domem prof. Chaima Reitera zbierało się około czterdzieścioro dzieci, które pod jego nadzorem szły na groble do ogródka mieszczącego się przy restauracji Wallnera. W ogrodzie tym spędzały one cały dzień na pogadankach i zabawach. Czasami urządzano dzieciom wycieczki na pobliski „Dzwonek”¹¹. Towarzystwo dbało również o wyżywienie dzieci przebywających na tych koloniach. Prezesem „Towarzystwa Opieki nad Sierotami Żydowskimi” początkowo był dr Apolinary Zimmerspitz, a w latach późniejszych – przed II wojną światową – Małgorzata Daniel¹². Natomiast członkami zarządu między innymi były: Honorata Broner, Leonora Goldberger, Lina Roter, Ela Wasserteil, Paulina Zimmerspitz. W roku 1932 Towarzystwo założyło Dom Dziecka w budynku gminy żydowskiej, a w roku 1935 – przedszkole. Natomiast w roku 1934 stołówkę dla biednych sierot¹³.

Do klasycznych stowarzyszeń charytatywnych w Wadowicach należało „Stowarzyszenie Talmud Tora”. Opiekowało się ono ubogimi uczniami, których rodzice nie mogli pokryć kosztów religijnego wykształcenia. Udzielało im stypendium, pokrywające koszty nauki i utrzymania, oraz kupowało odzież i książki. Przewodniczącym Stowarzyszenia był przez wiele lat Josef Broner. Był on człowiekiem o dużej wiedzy talmudycznej, niezwykle zaangażowanym w działalność Stowarzyszenia. Jego praca jako przewodniczącego „Talmud Tory” nie była łatwa, musiał bowiem organizować środki pieniężne na działalność Stowarzyszenia w społeczeństwie, którego znaczna część w początkowym okresie pełnienia przez niego funkcji prezesa była niechętna napływowi zamiejscowej ubogiej młodzieży, pragnącej w Wadowicach zdobywać wykształcenie religijne. Do ważnych zadań należących do Stowarzyszenia należało również zorganizowanie dla ubogich uczniów i zamiejscowej młodzieży bezpłatnych obiadów i noclegu. Do zarządu „Talmud Tory” należeli między innymi: Tobiasz Einhorn, Ożjasz Gertel, Samuel Greisman, Ajzyk Rosenfeld, Aron Schöngut i inni¹⁴.

W latach międzywojennych, kiedy duża część ludności żydowskiej zajmującej się handlem i rzemiosłem zagrożona była bankructwem i bezrobociem, powstało stowarzyszenie „Gemilat Chasudim”. Jego zadaniem było udzielenie drobnych, bezprocentowych pożyczek rzemieślnikom i kupcom żydowskim. Była to więc instytucja kredytowa do dyspozycji najbiedniejszych, która nie żądała żadnych odsetek oraz formalności przy udzielaniu pożyczki i kontynuowała starą, chwalebłą zasadę, że naród żydowski wyróżnia się między innymi świadczeniem dobrych uczynków „Gemilat Chesed”. W rozwoju tej placówki udział wzięli między innymi: Bencyjon Ber, Salo Nesselroth, Kalman Proper, Emanuel Wolf¹⁵.

W związku z ogólną pauperyzacją ludności żydowskiej w latach międzywojennych coraz więcej osób było zdanych na jałmużnę. Większość z tych osób przyjeżdżała do Wadowic z przeludnionych, zubożałych miasteczek wschodniej Galicji i Kongresówki. Dla nich to głównie założono stowarzyszenie „Tomchej Anijm” – „Popierania biednych”, do których zgłaszali się, otrzymując odprawę pieniężną. Na fundusz tego stowarzyszenia składały się cotygodniowe, dobrowolne datki dokonywane przez żydowskich obywateli miasta. Przewodniczącym Stowarzyszenia był Mojżesz Schlein, a skarbnikiem Abraham Keh, w którego mieszkaniu przy ul. Kościuszki znajdowało się biuro¹⁶.

¹¹ *Księga pamiątkowa...*, s. 77-78.

¹² Dr Apolinary Zimmerspitz nie należał do żadnej partii politycznej, a jednak prowadził rozległą działalność społeczną. Jako długoletni prezes Towarzystwa Opieki nad Sierotami organizował kolonie letnie dla dzieci pozbawionych rodziców, często je odwiedzał i troszczył się o ich potrzeby. We wrześniu 1942 roku został zastrzelony przez nazistów w Częstochowie, dokąd uciekł z Wadowicach w lipcu 1942 roku. Por. *Księga pamiątkowa...*, s. 90-101.

¹³ *Wstęp do dziejów...*, s. 124-129.

¹⁴ *Księga pamiątkowa...*, s. 77.

¹⁵ *Ibidem*, zob. także *Wstęp do Dziejów...*, s. 124-129.

¹⁶ *Księga pamiątkowa...*, s. 78.

W Wadowicach działał również „Związek Żydowskich Inwalidów, Wdów i Sierot Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej” podlegający Zarządowi Głównemu z siedzibą w Krakowie¹⁷. Powstał on dzięki inicjatywie żydowskich inwalidów I wojny światowej zamieszkałych w Wadowicach i okolicy, którzy będąc w Ogólnym Związku Inwalidów mniejszością, postanowili założyć własną organizację, obejmującą swoją działalnością również wdowy i sieroty po poległych. Założycielem i prezesem związku był Szymon Sauerstrom, niewidomy inwalida wojenny. Do zarządu należeli: dr Wilhelm Kluger, będący równocześnie syndykiem Związku, Chiel Bałamuth, Ozjasz Gertel, Wiktor Haas i inni.

Funkcję sekretarki pełniła żona Szymona Sauerstroma, Marta. Biuro Związku mieściło się początkowo w mieszkaniu prezesa przy ul. Kościuszki, a później w tym samym gmachu, co Bank Ludowy¹⁸. Celem Organizacji Żydowskich Inwalidów i Wdów Wojennych była dbałość o respektowanie praw należnych inwalidom i wdowom po żołnierzach biorących udział w I wojnie – przy pomocy ochrony prawnej, ekonomicznej i kulturalnej, a w szczególności interwencyjnej; kolejnym zadaniem była pomoc lekarska oraz opieka nad sierotami wojennymi i dziećmi inwalidów. Związek udzielał więc porad prawnych swoim członkom, dbał, aby wszystkie należne im ulgi i przywileje inwalidzkie były realizowane¹⁹. Natomiast na polu ekonomicznym starał się o sprawiedliwy rozdział koncesji inwalidzkich na sprzedaż tytoniu i alkoholu.

Do rozwoju działalności Związku najbardziej przyczynił się jego prezes Szymon Sauerstrom, który był człowiekiem pełnym energii i zapału do pracy, starającym się rozwiązywać wszystkie problemy inwalidów oraz bronić ich interesów prawnych. Dlatego często brał udział w ogólnych zjazdach inwalidów, gdzie zabierał głos podczas obrad, wykazując wszechstronną znajomość ustawodawstwa inwalidzkiego.

Za swoją żmudną i bezinteresowną działalność na rzecz Związku Szymon Sauerstrom został około roku 1935 odznaczony Krzyżem Niepodległości przez Prezydenta Państwa Polskiego Ignacego Mościckiego na uroczystości poświęcenia domu dla niewidomych w Krynicy²⁰. Fundusze na działalność czerpał Związek Inwalidów z prowadzenia hurtowni wyrobów tytoniowych, która znajdowała się w Hotelu Haasa. Hurtownią tą zajmował się społecznie Wiktor Haas, będący członkiem Zarządu Związku²¹.

W Wadowicach działał również oddział Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski. Organizacyjnie wadowicki oddział tego Związku podlegał zarządowi okręgu krakowsko – śląskiego z siedzibą w Krakowie²². Związek Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski skupiał w swoich szeregach, bez względu na stopień, wojskowych Żydów uczestniczących w walkach o wolność Polski w latach 1914–1918 oraz w wojnie polsko – bolszewickiej w latach 1918–1920. Członkami Związku były również osoby, które współdziałały w odbudowie Rzeczypospolitej. Związek ten miał na celu między innymi: krzewienie ducha obywatelskiego wśród członków i ogółu społeczeństwa; współdziałanie i popieranie wszelkich poczynań państwowotwórczych.

¹⁷ Pierwsze zrzeszenia żydowskich inwalidów i wdów wojennych powstały w Małopolsce już w roku 1919. Zorganizowały się one wtedy w oficjalne Związki Żydowskich Inwalidów w Krakowie i Przemyślu. Z biegiem lat powstała również cała sieć takich związków na terenie byłego Królestwa Kongresowego i województw wschodnich. Wszystkie te związki zjednoczyły się na ogólnym zjeździe w roku 1926 i utworzyły Zjednoczenie Związków Żydowskich Inwalidów Wdów i Sierot Wojennych z 45 miejscowości w kraju. Ogółem pod bezpośrednią opieką Zjednoczenia znajdowało się około 8.000 inwalidów, 10.000 wdów i 14.000 sierot wojennych. Por. Z. Urbański, *op. cit.*, s. 292.

¹⁸ *Księga pamiątkowa...*, s. 74-75.

¹⁹ *Ibidem*, s. 74-75; Z. Urbański, *op. cit.*, s. 292.

²⁰ Szymon Sauerstrom razem z żoną Martą oraz dziećmi: Ignacym, Leonem i Ireną zginęli w Oświęcimiu. Pozostała przy życiu tylko jedna ich córka – Sydona.

²¹ Wiktor Haas zajmował się również innymi zajęciami społecznymi i uczynił wiele dla dobra ludności żydowskiej miasta. Zarówno on, jak i prawie cała jego rodzina, zginęli w czasie zagłady.

²² Por. „Biuletyn Okręgu Krakowsko-Śląskiego Związku Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski” 1936, nr 5, s. 11.

czych oraz pracę nad utrwalaniem Rzeczypospolitej; propagowanie idei zgody, solidarności oraz zbliżenia polsko – żydowskiego; prowadzenia pracy kulturalno-oświatowej; udzielanie pomocy materialnej poszczególnym członkom; opiekowanie się grobami poległych na polu walki towarzyszy broni; wreszcie – gromadzenie wiadomości dotyczących udziału Żydów w Legionach, Armii Polskiej itp.²³. Do Związku tego należał między innymi dr Wilhelm Kluger²⁴.

ORGANIZACJE KULTURALNO – OŚWIATOWE ORAZ STOWARZYSZENIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO.

Przed rokiem 1918 żydowska społeczność Wadowic nie posiadała własnych organizacji kulturalno – oświatowych oraz stowarzyszeń sportowych. Do ich powstania przyczynił się niewątpliwie rozwijający się po I wojnie światowej ruch syjonistyczny, którego jednym z celów było tworzenie narodowo-żydowskich organizacji związanych z życiem kulturalno-oświatowym. Inną przyczyną powstania nowych organizacji i zwiększenia się separatyzmu kulturalnego społeczności żydowskiej było przybycie do Wadowic dużej ilości Żydów z kresów wschodnich Polski, którzy uważali się za odrębną grupę etniczną i nie chcieli identyfikować się z innymi narodami poprzez działalność we wspólnych organizacjach.

Do separatyzmu i pogorszenia się stosunków towarzyskich między społecznością żydowską a polską przyczyniło się też stanowisko niektórych Polaków, którzy w handlu i rzemiośle żydowskim widzieli główną przyczynę kryzysu gospodarczego kraju i otwarcie nawoływali do bojkotu ekonomicznego Żydów. Tak więc w okresie międzywojennym społeczność żydowska Wadowic zaczęła zakładać i rozwijać własne organizacje towarzyskie i sportowe o charakterze niekoniecznie narodowo-żydowskim, ale zupełnie niezależne od Polaków. Powstały wtedy: Żydowski Dom Ludowy, Klub Inteligencji Żydowskiej, Biblioteka Żydowska oraz kluby wychowania fizycznego i sportu²⁵.

Żydowski Dom Ludowy założyła około 1926 roku w domu Hofmana przy ul. 3-go Maja grupa ludzi ze środowiska inteligencji. Należeli do niej: Henryk Bendetz, Stefan Hofman, dr Wilhelm Kluger, Henryk Oster, Beno Thieberger, dr Leon Wadler i dr Apolinary Zimmerspitz. Początkowo uczęszczała do Domu Ludowego tylko inteligencja zawodowa i studenci uniwersyteccy. Z czasem okazało się, że placówka taka potrzebna jest dla szerszego kręgu społeczności żydowskiej, a szczególnie dla młodzieży. Postanowiono wybudować dom przeznaczony do krzewienia kultury i do prowadzenia życia towarzyskiego wśród mieszkańców żydowskich. W tym celu powołano do życia komitet, którego przewodniczącym został Beno Thieberger, znany ze swojej działalności dobroczynnej oraz udziału w pracach społecznych. Niestety, planu budowy Domu nie udało się zrealizować z powodu trudności finansowych. Zebrano wprawdzie stosunkowo dużą kwotę pieniędzy, lecz źle ją zainwestowano, tracąc całość bezpowrotnie. Wówczas to przeniesiono Dom Ludowy do centrum miasta, do lokalu wynajętego w domu Taffeta w Rynku i wybrano nowy zarząd, w którym byli również przedstawiciele młodzieży. Z czasem placówka ta stała się centrum kulturalnym żydostwa wadowickiego, w którym skupiało się całe życie

²³ *Żydzi w boju o Niepodległość Polski*, red. Gebter, J. Sehell, Z. Schipper, Lwów 1939, s. 301.

²⁴ Dr Wilhelm Kluger brał udział w I wojnie światowej, pełniąc obowiązki oficera artylerii, a podczas wojny w roku 1920 został mianowany kapitanem Wojska Polskiego. Po jej zakończeniu zaliczono go do korpusu Sądowego w rezerwie, a w czasie II wojny światowej pełnił służbę w Wojsku Polskim jako sędzia audytor. Zmarł w roku 1963 w Londynie. Żona jego, Róża, oraz córka, Stefania, zginęły w Oświęcimiu, uratował się tylko syn – Jerzy, który obecnie mieszka w Rzymie.

²⁵ *Księga pamiątkowa...*, s. 78-79.

towarzyskie. Z wyjątkiem środowiska chasydzkiego, uczęszczała do niego cała ludność żydowska, niezależnie od zapatrywań politycznych i przekonań partyjnych²⁶.

Zarząd starał się, aby odczyty i referaty odbywające się w Domu Ludowym były na tematy naukowe, społeczne i literackie, nie mające zabarwienia politycznego, co przyczyniło się znacznie do dużej frekwencji słuchaczy. Na prelekcje przyjeżdżali często krakowscy krytycy literaccy i teatralni, tacy jak dr Mojżesz Kanfer, redaktor „Nowego Dziennika” i inni. Urządzano także wieczory wokalne – muzyczne, na których często występował zespół muzyczny rodziny Goldbergerów (ojciec, córka i dwóch synów)²⁷.

Podczas spotkań w Domu Ludowym nie ważne były różnice z powodu wieku czy zajmowanego stanowiska społecznego. Młodzież siedziała przy jednym stole ze starszym pokoleniem, prowadząc z nim dyskusje na różne tematy lub grając towarzysko w domino, szachy itp. Inni uczestnicy spotkań, którzy nie brali udziału w grach i dyskusjach, czytali gazety i czasopisma literackie.

W Purim, Chanuka i inne święta żydowskie prawie wszyscy przychodzili do Domu Ludowego, w którym kierownictwo albo samo urządzało akademie i bale, albo wydierżawiało sale na ten cel innym organizacjom. Również w powszednie dni było tam gwarno, gdyż obok znajdował się lokal organizacji „Makkabi” i jej członkowie w chwilach wolnych od zajęć gimnastycznych przychodzili do Domu, aby skorzystać z jego usług kulturalnych. Rozwijającemu się w Domu Ludowym życiu kulturalnemu nadawali ton najwybitniejsi przedstawiciele społeczności żydowskiej, którzy wpływali znakomicie na kształtowanie się charakterów młodzieży, na rozszerzanie horyzontów myślowych oraz nabywanie przez nią ogłady towarzyskiej. Do zarządu tej placówki, mającej tak duże zasługi w rozwoju życia kulturalnego wśród społeczności żydowskiej Wadowic należeli: dr Ryszard i Małgorzata Danielowie, dr Szewach Fischgrund, Lazar i Salomon Jakubowiczowie, Maciej Nesselroth, Tonka Roter, dr Bernard Schor i inni. W Domu Ludowym istniał również bufet, którego kierowniczką była Pepi Zimmerspitz.

Na trzy lata przed II wojną światową, młodzież zdobyła większość miejsc w zarządzie Domu Ludowego i starała się wprowadzić w duchu postępowym radykalne innowacje w jego strukturze. Starsi członkowie, nie mogąc pogodzić się z tymi zmianami, postanowili stworzyć nową organizację o nazwie „Klub Inteligencji Żydowskiej”. Zawarto jednak porozumienie, że wszystkie akademie będą, tak jak dotychczas, odbywać się tylko w Domu Ludowym, przy współpracy Klubu²⁸. W skład zarządu Klubu Inteligencji Żydowskiej założonego w roku 1936 wchodził: dr Ryszard Daniel – pełniący jednocześnie funkcję prezesa, Henryk Bendetz, dr Maurycy Huppert, dr Bernard Schor, dr Leon Wadler i inni. Siedziba nowo powstałego Klubu mieściła się w domu dra A. Zimmerspitz przy ul. 3-go Maja i tam też odbywały się częste spotkania jego członków, na których słuchano referatów o różnej tematyce, dyskutowano oraz przeglądano czasopisma literackie i naukowe²⁹.

Do czasu I wojny światowej ludność żydowska Wadowic korzystała z usług polskiej biblioteki Towarzystwa Szkoły Ludowej, która całkowicie zaspakajała jej potrzeby czytelnicze. Jednak po roku 1918, kiedy społeczeństwo żydowskie ogarnął ruch narodowy, biblioteka ta stała się placówką niewystarczającą dla nowych potrzeb młodzieży żydowskiej.

Sytuacja taka stała się punktem wyjścia dla syjonistów, którzy wyszli z inicjatywą założenia własnej narodowej biblioteki. Inicjatywa ta spotkała się z poparciem przewodniczącej organizacji syjonistycznej Jetki Ple-

²⁶ *Ibidem*, s. 79.

²⁷ Istniał jeszcze drugi zespół muzyczny Mehlmana, który grywał na weselach, zabawach i spotkaniach koleżeńskich. Por. R. Tatka, *Wadowickie środowiska żydowskie*, s. 12.

²⁸ *Księga pamiątkowa...*, s. 80.

²⁹ *Ibidem*.

sner-Krieger, która część lokalu tej organizacji przeznaczyła na siedzibę nowej biblioteki³⁰. Na księgozbiór powstałej w ten sposób Biblioteki Żydowskiej składały się książki otrzymane z prywatnych zbiorów, lub kupione za pieniądze ofiarowane przez ludność żydowską.

Gdy po pewnym czasie dotychczasowe pomieszczenie, w którym mieściła się biblioteka, stało się niewystarczające dla jej potrzeb, przeniesiono ją do jednej z sal Banku Ludowego. W pierwszych latach działalności biblioteki najwięcej czasu na jej prowadzenie poświęcała Sara Neuhart-Burta. Uzupełniała ona również księgozbiór zakupując nowe książki z bieżących dochodów. W późniejszych latach funkcję kierownika biblioteki pełnił Leon Thieberger, a następnie Leon Broner. W działalności biblioteki pomagali również: Dawid Broner, Anda Goldberg, Natan Groner, Dolek Nesselroth, Herman Rick, Józef Zimmerspitz i inni. Gdy starsza młodzież pomagająca w prowadzeniu biblioteki odchodziła, jej miejsce zajmowali młodszy koledzy. Księgozbiór biblioteki z roku na rok powiększał swą objętość i obejmował nie tylko literaturę żydowską, ale również polską i ogólnoswiatową.

Były okresy, kiedy aktywność organizacji syjonistycznych, skupiających młodzież, słabła i wówczas przy bibliotece koncentrowało się jej życie kulturalne i towarzyskie³¹. Działalnością kulturalno-oświatową zajmowały się również inne stowarzyszenia oraz partie polityczne. Np. organizacje syjonistyczne organizowały w niektóre święta żydowskie uroczyste akademie, mające na celu szerzenie idei syjonistycznej wśród społeczności żydowskiej, oraz zabawy, z których dochody przeznaczano na cele swej organizacji. Natomiast przy Stowarzyszeniu Żydowskich Rzemieślników w okresie jego największej aktywności istniało amatorskie kółko teatralne. Reżyserem przedstawień był niezwykle utalentowany i muzykalny Friszer, a głównymi aktorami Herman Friediger i Ida Glücksman. Przedstawienia tego zespołu, dzięki udanej reżyserii i dobrej grze aktorskiej cieszyły się wielką popularnością wśród publiczności żydowskiej nie tylko Wadowic, ale również sąsiednich miast³².

Podobnie jak działalność kulturalno-oświatowa również akcja wychowania fizycznego wśród społeczeństwa żydowskiego rozwinęła się w znacznym stopniu dopiero od chwili odzyskania niepodległości przez Polskę³³. Działalność sportowa stała się jednym z punktów programu każdej prawie partii politycznej, a szczególnie organizacji syjonistycznych. Mieszkaństwo żydowskie, kierując się ideą syjonistyczną, starało się żydowski ruch sportowy scentralizować we własnej organizacji sportowej. W ten sposób powstała w Wadowicach pierwsza żydowska drużyna sportowa „Hakoach” („Siła”).

Następną organizacją sportową, działającą od roku 1921 był „Hagibor” („Siłacz”). Jej prezesami w różnych okresach byli: Henryk Bendetz i Dawid Gutter, których zadaniem było organizowanie funduszy na działalność oraz ekwipunek drużyny, jak również nadzorowanie jej składu oraz sprawności fizycznej członków. W tej działalności społecznej pomagał także N. Kahone³⁴. Ćwiczenia i zawody odbywały się na Błoniach wadowickich. W skład drużyny wchodziło 11 graczy i 4 członków rezerwowych. Drużyna „Hagibor” zgłoszona była do rozrywek piłkarskich jako członek nadzwyczajny Krajowego Okręgowego Związku Piłki Nożnej w Krakowie i brała udział w meczach odbywających się w sąsiednich miastach, rywalizując z innymi drużynami żydowskimi i polskimi³⁵. Podczas tych meczy w skład drużyny wchodził: trzech bracia Nesselrothowie: Adolf, Roman i Mak-

³⁰ Biblioteka mieściła się przy ul. Tatrzańskiej.

³¹ *Księga pamiątkowa...*, s. 80.

³² *Ibidem*, s. 52.

³³ Z. Urbański, *op. cit.*, s. 311.

³⁴ B. Czapiak, *Sportowe tradycje Wadowic*, „Nadskawie – Almanach kulturalny”, z. 7–8, Wadowice 1989, s. 31; *Księga pamiątkowa...*, s. 81.

³⁵ W roku 1921 Hagibor rozegrał spotkanie towarzyskie z „Polonią”, przegrywając 2:9, i ze „Skawą”, przegrywając 1:2. Por. R. Tatka, *op. cit.*, s. 12.

symilian – grający w ataku, oraz Salomon Ehrenhalt, Fryderyk Wischik, a ponadto – grający w bramce – Leopold Marek. Gdy w roku 1926 część członków klubu opuściła Wadowice wyjeżdżając do Palestyny lub wstępując do hachszary, organizacja „Hagibor” rozwiązała się³⁶.

Przez pewien okres czasu organizowane były w Wadowicach, w lokalu Haasa przy ulicy Sienkiewicza, kursy ćwiczeń sportowych początkowo tylko dla dziewcząt, a później również dla chłopców żydowskich.

Instruktorami na tych kursach byli bielszczanie, którzy specjalnie w tym celu dojeżdżali do Wadowic. Kiedy w roku 1930 ilość młodzieży chętnej do uczestniczenia w zajęciach sportowych dalej wzrastała, Salo Feder Zimmerspitz wyszedł z inicjatywą założenia nowej organizacji pod nazwą Związek Sportowy „Makkabi - Arie” – „Lwy”. Uważał on, że dla młodzieży żydowskiej konieczne jest stworzenie organizacji sportowej, która przygotowałaby ją fizycznie do samoobrony i czynnego oporu przeciwko napadom chuliganów nazistowskich, których liczba zaczęła gwałtownie wzrastać po dojściu Hitlera do władzy na terenie sąsiednich Niemiec³⁷.

Podstawowymi ćwiczeniami w nowej organizacji miały być zapasy, które podnosiłyby sprawność fizyczną młodzieży. Inicjatywa S. F. Zimmerspitz spotkała się z aprobatą społeczności żydowskiej i w ten sposób po wynajęciu lokalu w domu Taffeta w Rynku Związek Sportowy „Makkabi” rozpoczął intensywną działalność³⁸.

W ramach nowego związku „Makkabi” istniały następujące sekcje: gimnastyki, rytmiki, lekkiej atletyki, narciarstwa, tenisa stołowego i ziemnego, siatkówki, koszykówki i piłki nożnej. Ćwiczenia odbywały się w lokalu organizacji oraz na placu koło koszar 12. Pułku Piechoty przy ul. 3-go Maja, a później koło restauracji Wenecja nad rzeką Skawą.

Instruktorami byli: Szymon Ehrenhalt, Paweł Ferster, Idek Igiel oraz Olek Korngut. W sekcji gimnastycznej dla kobiet instruktorkami były: Eugenia Zimmerspitz, Lidia Elsner i Bronisława Glücksman. Pod kierunkiem instruktora Pawła Ferstera odbywały się dwa razy w tygodniu ćwiczenia dla kobiet oraz występy gimnastyki lekkiej w gmachu Sokoła. Największą popularnością cieszyły się drużyny koszykówki, tenisa ziemnego i stołowego, które zdobywały nagrody, wygrywając zawody z innymi drużynami żydowskimi i polskimi z Wadowic oraz z sąsiednich miast, a także awansowały do wyższych klas sportowych³⁹.

Do najlepszych zaliczana była drużyna koszykówki, która wygrała z bardzo dobrymi drużynami „Beskid” i „Makkabi – Andrychów” zdobywając mistrzostwo i awansując do klasy A okręgu krakowskiego⁴⁰. Dobrze grali również zawodnicy drużyny piłkarskiej, którzy w roku 1937 z okazji otwarcia nowego boiska przy ul. Zegadłowicza odbyli mecz z drużyną Skawy, zakończony remisem 5:5⁴¹. Do najbardziej znanych zawodników tej drużyny należeli: Leopold Zweig, Ignacy Rick, Ignacy Igel, Wilhelm Glücksman, Jan Kluger, Hesiak Melman (bramkarz ps. Dusiciel) oraz Roman Nesselroth.

W zimie duże powodzenie miała Sekcja narciarska „Makkabi”, która należała do V-go Krakowsko – Śląskiego Okręgu Związku Narciarskiego. Opiekę nad jej działalnością sprawował Alfred Wischik. Na narty wy-

³⁶ *Księga pamiątkowa...*, s. 81.

³⁷ B. Czapiak, *op. cit.*, s. 31–32.

³⁸ „Makkabi” był największym i najpopularniejszym żydowskim związkiem sportowym, działającym na terenie Rzeczypospolitej w latach międzywojennych i należącym do związku światowego. Związek „Makkabi” grupował wszystkie rodzaje nowoczesnego sportu, a w niektórych dziedzinach sportowych osiągał bardzo wysoką klasę. Na pierwszej Makkabiadzie światowej, odbytej w kwietniu 1932 roku w Tel-Awivie (Palestynie), Makkabi polski osiągnął największą liczbę punktów w walce o puchar zwycięstwa z zawodnikami 27 państw. Por. Z. Urbański, *op. cit.*, s. 311.

³⁹ B. Czapiak, *op. cit.*, s. 32.

⁴⁰ *Księga pamiątkowa...*, s. 81.

⁴¹ B. Czapiak, *op. cit.*, s. 39.

jeżdżano na Leskowiec, Łysą Górę i Kocierz. Mniej zaawansowani uprawiali ten sport na stokach Gorzenia i Zawadki. Znakomitą jazdą na nartach wyróżniał się Szymon Ehrenhalt⁴².

Organizacja „Makkabi” liczyła ponad 100 członków oraz dużą ilość sympatyków wspierających ją comiesięcznymi składkami. Do rozwoju organizacji przyczynili się przede wszystkim przedstawiciele wolnych zawodów, jak i inteligencji.

Związek Sportowy „Makkabi” był organizacją apolityczną, żadnego znaczenia nie miały również stanowiska społeczne i wiek jego członków. Jedynym celem, jaki przyświecał tej organizacji, była dewiza „Mens sana in corpore sano”⁴³.

W ostatnich latach prezesem organizacji był dr Jakub Taffet, a do zarządu należeli: dr Ryszard Daniel, Jan Ferster, Leopold Goldberger – ówczesnych prezes organizacji „Hanoar Hacjoni”, dr Lazar i Salomon Jakubowiczowie, Józef Korngut, Maksymilian Nesselroth, Ludwik Szerp, dr Bernard Schor, dr Leon Wadler, Fryderyk Wischik oraz wspomniany już Salo Feder Zimmerspitz⁴⁴.

⁴² *Ibidem*, s. 32.

⁴³ *Księga pamiątkowa...*, s. 82.

⁴⁴ Salo Feder Zimmerspitz zmarł w roku 1985 w Paryżu. Pozostali działacze organizacji „Makkabi” zginęli w czasie wojny.